

Beadandó dolgozat *Bevezetés a tudományfilozófiába 2* című tárgyból

Előadó: Margitay Tihamér

A dolgozat készítője: Kutrovácz Gábor (PhD II)

Készült: 2001. szeptember 11.

A Carnap-Heidegger eset a tudományháború tükrében

A racionalista hagyomány szerint a „tisztá”, intellektuálisan leginkább kívánatos, ideális filozófiai vitákat az jellemzi, hogy álláspontok egy jól megfogalmazott problémára adott válaszok – általában kétpólusú skálára vetített – típusai szerint azonosíthatók. Természetes, hogy amióta csak folyik az ún. „tudományháború”, szinte minden, a vitában érdemlegesen résztvevő szerző megpróbálkozott azzal, hogy azonosítsa a felek – vagy legalábbis az „ellenség” – álláspontját. Azonban már a kezdetekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a feladat gyakorlatilag megoldhatatlan: a szenvedélyes összecsapások háttérében számos, egymástól meglehetősen különböző ellentét és feszültség húzódik meg. Még az azonos táborba sorolt felekről is elmondható, hogy míg egy bizonyos kérdésben szilárdan egyetértenek, addig gyakran igen eltérő állásponton vannak a háború más vonatkozásaival kapcsolatban. Metaforikusan szólva, ez a háború egy sokdimenziós intellektuális térben folyik, ahol az erőfeszítések egy jelentős része éppen arra irányul, hogy egyrészt azonosítsák a viták független dimenzióit (vagy ellenkezőleg, az egyes problémák közti összefüggéseket), másrészt pedig újra és újra megrajzolják a feleket elválasztó frontfelületeket.

Az egyik ilyen probléma, amely első megközelítésben két szembenálló táborra osztja a hadakozókat, a nyelvhasználat kérdése.¹ A homályos nyelvhasználat vádja már akkor felbukkant, amikor megindult az első szervezett támadás a *science studies* radikálisabbnak tekintett képviselői ellen², és a bírálók kezdetűl fogva a zavaros gondolkodás jeleként tartották számon. Alan Sokal azt állítja, hogy pontosan ezt használta ki a hírhedt „kísérlete” elvégzéséhez³, és jórészt erre a kérdésre élezi ki a könyvében⁴ vizsgált posztmodern szövegek (elég lapos) kritikáit is. Amikor hosszabb-rövidebb passzusokat idéz pl. Kristevától, Latourtól, Baudrillard-tól, Deleuze-tól vagy Viriliotól, akkor – a tudományos terminusok helytelen használatának kimutatása mellett – általában azzal viccelődik (az unalomig ismételve, és ezzel fölöslegessé téve a könyv mintegy háromnegyedét), hogy egy-egy mondat, vagy akár az egész szöveg egyszerűen értelmetlen, és ennek minden épeszű olvasó számára nyilvánvalónak kell lennie. Lekezelő ironiája akaratlanul is eszünkbe juttat egy, a filozófiában gyakran felemlgetett polémiát: azt, hogy ifjú Carnap miként élcelődött Heideggernek a „semmiről” tett állításain. Ebben a dolgozatban ezt a sokszor tárgyalt vitát szeretném újra megvizsgálni, még hozzá a tudományháború fényében, és kimutatni azt, hogy a klasszikus ellentét újbóli felbukkanása egy azóta is fennálló – és egyre inkább elmérgesedő – probléma jelenlétére utal.

Rudolf Carnap „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül” című 1931-es írásában⁵ a Bécsi Kör tagjai által képviselt logikai pozitivistá filozófia nyomdokain haladva síkra száll a metafizika ellen. Mivel természetesnek veszi a „metafizika” fogalmának ismeretét, meghatározásával nem bíbelődik, ám számunkra talán érdekes lehet, hogy a „metafizika” fogalmának egy felületes kifejtését adjuk.⁶ A modern filozófiai hagyományban ez a fogalom végül Kant filozófiája nyomán vált széles körben elfogadottá, és

¹ Mivel nem akarom fölösleges kitérőkkel terhelni a dolgozatot, csak lábjegyzetben említek még néhány sarkalatos „dimenziót”: tudományfilozófiai realizmus *versus* relativizmus (vagy konstruktivizmus), internalizmus *versus* externalizmus, modernitás *versus* posztmodernitás, természet- *versus* társadalomtudományok, politikai jobb- illetve baloldal, maszkulinizmus–feminizmus, scientizmus-antiscientizmus, stb.

² Gross, Paul R. és Norman Levitt: *Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels with Science*. Baltimore: John Hopkins University Press. 1994.

³ Vagyis a „Transgressing the boundaries: Toward a transformative hermeneutics of quantum gravity” című cikk-hamisítványa elfogadtatásához (*Social Text* 46/47: 217-252 oldal). (Magyarul: lásd az alábbi könyvben.)

⁴ Magyar kiadás: *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal*. Budapest: Typotex. 2000.

⁵ In: *Tudományfilozófia szöveggyűjtemény*. Szerk. Forrai G. és Szegedi P. Budapest: Áron Kiadó. 1999. 9-25. oldal.

⁶ Bár nyilván nem lényegtelen, hogy a Carnap által kritizált Heidegger-írásban ez a feladat egy sajátos hermeneutikai-ontológiai-módszertani kérdéssé válik, amelynek fontos eleme, hogy nem születik – Carnap által is értékelhető – válasz a „Mi a metafizika?” kérdésre. Heidegger ugyan ártértelemtezte a metafizika fogalmát, de Carnap szempontjából, aki nem merült el a Heidegger-szövegek értelmezési problémáiban, mindez irrelevánsnak tekinthető.

innen származik legáltalánosabb jelentése is: e szerint a metafizika az ismeretek minden lehetséges tapasztalaton túli birodalmával foglalkozik.⁷ Ez a koncepció tehát előfeltételezi, hogy az emberi megismerés képes meghaladni a tapasztalat nyújtotta kereteket, vagyis homlokegyenest ellentmond az empirista hagyomány Locke-tól eredeztethető felfogásának, amely szerint minden ismeret végső soron csakis a tapasztalatból származhat.

Mivel a Bécsi Kör tagjai az empirizmus hagyományait követték (ahogy azt a „logikai empirista” elnevezés is mutatja), számukra az ilyen értelemben vett metafizika nyilvánvalóan eleve értelmetlen vállalkozás. Empirizmusuk azonban két további motívummal egészült ki: a pozitivizmussal, illetve a modern logika tiszteletével (a korai Wittgenstein felfogásával összhangban, amit „logikai atomizmusnak” is nevezhetünk), és ezekből az elemekből egy sajátos, igen nagy hatású episztemológiai felfogást alakítottak ki. Carnap és – hogy még egy elnevezést alkalmazzunk – a neopozitivisták a pozitivizmus hagyományának megfelelően a biztos, tévedhetetlen tudás elixírjét keresték, és a megismerés helyes és egyedül üdvözítő módszerének kritériumait próbálták meg kidolgozni.⁸ A „biztos ismeret” és az (ideális) „tudományos ismeret” fogalmi közé szerintük egyenlőségjel tehető – ez a scientizmus egyébként már önmagában rokonítja őket a tudományháború résztvevőinek egyik táborával.

Ha a filozófiai háttérrel nézzük, az ilyen biztos ismeretek közé számít szerintük mindaz, ami eleget tesz a következő két kritériumnak: (1) Az ismeretet a tapasztalat támasztja alá, pontosabban az ismeret semmi olyan elemet nem tartalmaz, amelyet nem a tapasztalat által igazoltunk (verifikáltunk). (2) Az ismeretet egy olyan nyelven fejeztük ki, amely a logikai szerkezet áttekinthetősége miatt mentes a kétértelműségektől, és lehetővé teszi a racionális argumentációt. E két követelménynek köszönhetően megszületett az igény, hogy megalkossák az ideális tudományos nyelvet, amelyre tehát az jellemző, hogy egyrészt egyértelmű és tökéletes logikai szerkezettel bír (értve ezalatt a modern logika rendszerét), másrészt a tapasztalat elemeinek egyértelműen megfeleltethető szókészlettel rendelkezik, amely ezáltal lehetővé teszi a kifejezett ismeretek tapasztalati igazolását. A Bécsi Kör szélsőséges álláspontja szerint az a mondat, amelyik eleget tesz ezeknek a kritériumoknak, nemcsak biztos és cáfolhatatlan ismeretet fejez ki, hanem valójában a nyelvi értelmesség egyedüli formáját testesíti meg – minden egyéb csak „költészet” vagy „metafizika”.

„A metafizika kiküszöbölése...” című írásában Carnap ezeket az elveket vizsgálja meg tüzetesebben. A nyelvvel szemben támasztott fenti kritériumok alapján egy állítás kétféleképpen nyilvánítható értelmetlennek: vagy azért, mert olyan fogalm(ak)at használ, amely(ek)nek nem tudunk tapasztalati elemet megfeleltetni, vagy pedig azért, mert a mondat szerkezet nem fordítható le a formális logikai szintaxis által lehetővé tett kijelentéstípusok egyikére sem. Carnap szerint a metafizika mindkét betegséget hordozza, hiszen egyrészt hemzseg az értelmetlen fogalmaktól (Isten, szabadság, halhatatlanság), másrészt lépten-nyomon logikailag rosszul formált állításokat tesz. Ez utóbbira példa Heidegger néhány, a „semmi”-ről tett kijelentése. Ezekben a mondatokban Heidegger úgy használja a semmi fogalmát, mintha az egy mondat logikai alanya lehetne, holott a modern logika szerint a „semmi” egy puszta logikai operátor (ún. kvantor, pontosabban egy ilyennek a tagadása), melynek az a funkciója, hogy meghatározza az utána álló nyitott mondatban előforduló szabad változó értéktartományát.⁹ Mivel Heidegger megsérti a modern logika törvényeit, állításai értelmetlenek.¹⁰

⁷ Kant: *A tiszta ész kritikája*. Budapest: ICTUS. 1995. 19. oldal.

⁸ Mivel azonban az új ismeretek megszerzéséhez – ahogy azt a tudomány gyakorlata világosan mutatja – távolról sem rendelhető hozzá egy ilyen unikális eljárás, ezért a módszer (mint a racionalitás letéteményese) a már meglévő ismeretek igazolására irányul. A Bécsi Kör tagjai tehát mereven ragaszkodtak a felfedezés és igazolás kontextusai közti demarkáció érvényességéhez.

⁹ Carnap persze nem pontosan így fogalmaz, hiszen a logikatudósok akkoriban még más terminusokat használtak. Az egyszerűség és a nagyobb nyomaték kedvéért itt a mai terminológiával fejezem ki álláspontját.

¹⁰ Érdekes és jellemző, hogy a Carnap-cikk leggyakrabban emlegetett „eredménye” pont ezeknek az állításoknak a kritikája. Holott ha szélesebb kontextusban vizsgáljuk Carnap igényeit, akkor kiderül, hogy míg a tapasztalatnak nem megfeleltethető szavak használata a metafizika saját céljaiból származik, addig a logikailag helytelen

Vizsgáljuk meg ugyanezt a kérdést Heidegger szempontjából! Carnap fenti kritikája bizonyos értelemben teljesen értelmetlen, ugyanis Heidegger a bírált írásában (mely a freiburgi egyetemen 1929-ban tartott székfoglaló beszédén alapul) már előre kivédte ezt a kritikát: a Semmi-re vonatkozó kérdés kidolgozásának kezdetén megállapítja, hogy a logika képtelen kezelni a Semmi problémáját.¹¹ Heidegger emellett kétségbe vonja a logika kikezdhetetlen tekintélyét, hiszen szerinte a logika legalapvetőbb művelete, a tagadás maga is csak másodlagos, származtatott jellegű a Semmihez képest. Carnap támadása tehát megkerüli a problémát, és kettejük „vitáját” ezen a szinten lezárnak is tekinthetnénk. Ám az eset éppen itt kezd érdekessé válni: Carnap ignoranciája mögött a filozófiai álláspontok radikális eltérése húzódik meg, és csak úgy hatolhatunk a probléma mélyére, ha szemügyre vesszük ezen eltérés természetét.

Heidegger filozófiája egészen más forrásokból táplálkozik, mint Carnapé. Programját mestere, Husserl imperatívuszából indítja: „Vissza a dolgokhoz!”, ám nála a fenomenológiai megközelítés radikálisan új értelmet kap. Egyrészt – Husserl tudatfilozófiájával szemben – a vizsgálatainak szigorúan ontológiai, sőt „fundamentálonológiai” szerepet szán, hogy a dolgokat azok lényegi alapjában, a Létben mutathassa fel. Másrészt felhasználja és kiterjeszti a Schleiermarchertől származtatható hermeneutikai hagyományt, és a világot jelentés- és értelemösszefüggésként írja le, amely csakis ilyen módon, nem pedig magukban való dolgok összességeként adódik a megismerő számára. Feladatának tartja, hogy a létezőknek mintegy horizontját alkotó Lét fogalmához eljusson, annak szerkezetét feltárja, és ebben kitüntetett szerepet játszik az értelmezés létmódjával bíró létező, az „ittlét” (*Dasein*), amely lét- és önmegértéséből adódóan a vizsgálatok kiindulópontjává és egyben végpontjává szolgál.¹²

A Semmi lehetővé teszi, hogy az ittlét értelmezze a létezőt, mert viszonyba helyezi az egészében vett létezőt az ittlét létmegértési aktusával. Hogyan hozhatja létre ezt a viszonyt azok között, amik létezésükben szorosan együvé tartoznak? A létező mint egész csak úgy ragadható meg, ha az ittlét mintegy meghaladja (transzcendencia), ám az egészében vett létezőből való kilépés csakis a Semmi irányába történhet. A Semmi természetesen nincs jelen (*da*), hanem egy totális elutasítási aktusként, a „semmítésként” (*Nichten*, a Carnap-cikkben: „semmizés”) nyilvánul meg, amelyben tehát az ittlét meghaladja a létezőt és így viszonyulni képes hozzá.¹³ Maga a tagadás is előfeltételezi a létezőtől való „elsiklás”, a semmítés lehetőségét: ez magyarázza, hogy Heidegger ilyen „könnyen” félretolja a logikát. Így hát a hermeneutikai ontológia lehetősége a Semmi fundamentális szerepén alapul. A Semmi az ember számára szorongásként, vagyis tárgy nélküli, egészes elutasításként, az otthonos világból való „kiágyazódásként” adódik, melyben az ittlét végességének tapasztalata jut érvényre.

Heidegger tehát az ember számára közvetlenül adódó élményvilágból, a fakticitás birodalmából indul ki, és azt teszi ontológiai feltárásainak alapjává. A létezés általános értelmezési folyamatában központi helyet foglal el az ember elválaszthatatlan létezése, az ittlét. A modern tudomány, mely a lehető legtávolabb áll a fenomenológiai attitűdtől, és a dolgokat magukban

mondatszerkezetek semmiképpen sem *eleve* jellemzőek a metafizikára. Ha „logikusan” akarjuk felszámolni a metafizikát, akkor csak a tapasztalat-függetlenségéért kárhoztathatjuk, az „értelmetlen” mondatszerkezetekért azonban csupán ugyanannyira, mint bármilyen más diszciplínát. A „nyelv logikai elemzése” nem magát a metafizikát „küszöbölí ki”, hanem csak bizonyos metafizikai szövegeket. Ez a csúsztatás egy olyan elfogultságról árulkodik, mint amilyen a Sokal-írások háttérében is jelen van, és ez gyakran észrevétlenül maradó logikai bakugrásokat eredményez.

¹¹ „Mi a metafizika?”, 17-18. oldal. In: Heidegger: „...*költőien lakozik az ember...*”. Budapest–Szeged: T-Twins/Pompeji. 1994. 13-33. oldal.

¹² Talán nem követek el nagy mulasztást, ha Heidegger filozófiájának részleteibe nem megyek bele, hiszen az meghaladná mind a célokat, mind a dolgot nyújtotta kereteket. Megjegyzendő, hogy a „Mi a metafizika?”-ban Heidegger már eltávolodott a *Lét és időben* kifejlesztett filozófia bizonyos pontjaitól, ám késői eszméi még csak csíra formában voltak jelen, ezért a kérdéses írást viszonylag nehéz is egyértelmű szellemi kontextusba helyezni.

¹³ „Mi a metafizika?”, 24-25. oldal.

valóként kívánja tekinteni („objektivitás”), valójában már a kezdetekkor kiszakadt saját lényegi alapjaiból, és elidegenítette magát a tárgyától, a létezőtől. Az objektivációs folyamat ugyanis kiemeli tárgyat az értelemösszefüggések birodalmából, a világból, és ezáltal kitolja a létmegértés és az egyáltalában vett megértés horizontja mögé. Amikor a tudomány a Semmit tagadja, akkor saját lényegi működésének, a létező megértésének és a hozzá tartozó tapasztalati viszonynak a lehetőségfeltételét veti el, és az önfeledés állapotába kerül. A tudománynak folyton nyitottnak kell maradnia saját alapjainak kérdéssé tételére, hiszen nemcsak a tárgyat, hanem önmagát is újból és újból bele kell vonnia a megértés folyamatába.¹⁴

Heidegger tehát nem pusztán zárójelbe teszi a Carnap által követett modernista-scientista hagyományt, hanem kritikai alapon helyezkedik vele szembe.¹⁵ Radikálisan újszerű megközelítésének megfelelően egy teljesen új terminológiát és kifejezésmódot dolgoz ki, melynek megértése az által válik lehetségessé, hogy az olvasó egyben megérti a szerző alaptörekvéseit és hajlandó arra, hogy saját bevett fogalmi sémáit félretéve a heideggeri látásmódot működtesse. Ha Carnap a kritikáját a heideggeri filozófia végső elveire és alaptörekvéseire irányította volna, akkor elősegíthette volna egy fontos és termékeny filozófiai vita kibontakozását. Ehelyett azonban azt a taktikát választotta, hogy saját filozófiájának pajzsa mögött marad, és vaktában hadakozik egy számára megfejtetlen értelmű szöveg azon pontjai ellen, melyek az ő szemszögéből nézve a leginkább sebezhetőnek tűntek. Ezek után nem is csoda, hogy látva (de nem értve), milyen fontos szerepet játszik Heideggernél a szorongás fogalma, Carnap azt a következtetést vonta le, hogy a metafizika nem más mint „az életérzés kifejezése”.¹⁶

Carnap és Heidegger szembenállása tehát alapvető filozófiai ellentétekből táplálkozik. A két szerző álláspontjának különbözősége ékesen illusztrálja azt a szakadékot, amelyik a huszadik századi filozófia két nagy áramlata, az ún. analitikus és kontinentális hagyomány között tátong. Carnap számára a filozófia elsősorban negatív természettel bír: azáltal, hogy feltárja a biztos tudás szemantikai kritériumait, hozzájárul az emberi ismeretek tárházának „megtisztításához” – új ismeretekhez azonban csak az empirikus tudomány juttathat bennünket, míg a formális filozófia soha. Ennél fogva a filozófia példát kell hogy mutasson kifejezésmódjának egyértelműségével, logikai tisztaságával, fogalmi szabatosságával, állításainak világos közérthetőségével. Heidegger azonban a filozófiának merőben „pozitív” szerepet szán: a Lét tudományának (szemben a létező tudományaival, a szaktudományokkal) fel kell tárnia a Lét alapszerkezetét, és vissza kell vezetnie az embert közvetlenül magukhoz a dolgokhoz. Ehhez azonban – hogy egy negatív vonást is említsünk – el kell végeznie a hagyományos ismeretek ontológiai destrukcióját, és ki kell dolgoznia azt a konceptuális stratégiát a hozzá tartozó formanyelvvel, amelyik alkalmas a radikális feladatra (magukat a dolgokat juttatja szóhoz). Ennek köszönhetően Heidegger írásait korántsem a nyelvi világosság és a közérthetőség jellemzi.

Carnap, illetve Heidegger filozófiájától hosszú út vezet a tudományháborúban szerepet vállaló álláspontokig. Mégis, míg a „realista”-ként azonosított táborhoz tartozók sokat merítenek abból a tradícióból, amelyik a neopozitivisták forrásához híven ma is döntő figyelmet szentel a tudományos nyelv és az elméletek formai-logikai tulajdonságainak, addig a „konstruktivisták” szerzők jelentős része erősen támaszkodik a posztmodern, dekonstrukcionista, hermeneutikai és egyéb „kontinentális” filozófiai iskolák eszmevilágára.¹⁷ Ennek megfelelően alakulnak a

¹⁴ E problémák kitűnő elemzését adja: Schwendtner T.: *Heidegger tudományfelfogása*. Osiris, 2000. Különösen releváns a „*Mi a metafizika?*” című fejezet (185-217. oldal)

¹⁵ Kritikájának alapvonalait részben Husserltől örökli, részben pedig – a mesterrel szembefordulva – saját maga alakítja ki.

¹⁶ „A metafizika kiküszöbölése...”, 23. oldal.

¹⁷ A heideggeri eredetű hermeneutika összefüggése Kuhnval és a „posztpozitivisták” tudományfilozófiákkal például gyakori elemzés tárgya. Jó összefoglalást nyújt a témában: Kisiel, Th.: „Heidegger és az új tudománykép” (In:

nyelvhasználattal kapcsolatos nézetek is¹⁸, és ennek köszönhető, hogy Alan Sokal – aki persze nem ásta bele magát a probléma filozófiai hátterébe – jóízűen gúnyolódhat a számára sületlenségnek tűnő posztmodern szövegeken. Ám ennek az éremnek is két oldala van: attól még, hogy nem minden nehéz szöveg értelmetlen, nem válik minden nehéz szöveg automatikusan értelmessé. A kérdésben csak úgy dönthetünk, ha (sokszor nem kis munka árán) megpróbáljuk megérteni az adott szöveget, és a róla szerzett tapasztalatainkat összevetjük mások olvasási élményével. Persze hogy ez egyáltalán lehetséges-e, az már maga is egy komoly hermeneutikai kérdés. Ám ha elsiklunk e kérdés fölött, akkor ugyanúgy megkerüljük az „értelmetlenség” vádjának problémáját, ahogy Carnap megkerülte Heidegger metafizikáját. Márpedig *ignorantia non excusat* – főleg a filozófiában!

Hermeneutika és a természettudományok. Szerk. Schwendtner, Ropolyi és Kiss. Áron, 2001) vagy Schwendtner T.: „Thomas Kuhn és a hermeneutika” (*Replika* 41-42, 139-148. oldal).

¹⁸ Továbbra is fenntartva a dolgozat elején említett nehézségeket a táborok egyértelmű azonosításával kapcsolatban. Érdekes itt egy példát felhozni: bár Bruno Latour és David Bloort ellenfeleik előszeretettel veszik egy kalap alá mint konstruktivistákat, Bloor fontosnak tartotta, hogy elhatárolja magát Latour nézeteitől („Anti-Latour”. *SHPS* 30A (1): 81-112. oldal). Bloor Latour szemére hányta többek között a homályos nyelvhasználatot és a hanyag logikát, amire Latour azt válaszolta, hogy a mögötte álló vaskos filozófiai tradíció igencsak kritikusan viszonyul ezekhez.